

นิมิตร้ายในวรรณคดีไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹

ปฐมพงษ์ สุขเล็ก

รับบทความ: 6 เมษายน 2563

แก้ไขบทความ: 26 สิงหาคม 2563

ตอบรับ: 28 สิงหาคม 2563

ออนไลน์: 25 ธันวาคม 2563

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการเกิดนิมิตร้าย และนำเสนอภาพของนิมิตร้ายในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 โดยศึกษาจากวรรณคดีไทยจำนวน 18 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่าการเกิดนิมิตร้ายมี 2 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบความจริง สามารถรับรู้ได้โดยทางตา ทางหู ทางกาย และทางใจ และ 2) รูปแบบความฝัน รับรู้โดยการฝันเท่านั้น การนำเสนอนิมิตร้ายสามารถนำเสนอในรูปแบบเดียว และนำเสนอร่วมกันทั้งสองรูปแบบ หรือนำเสนอนิมิตร้ายรูปแบบความจริงที่มีการรับรู้หลายทางร่วมกัน ทั้งนี้เพื่อขบเน้นเรื่องร้ายที่จะเกิดขึ้น ภาพนิมิตร้ายถูกนำเสนอผ่านญาติ มนุษย์ สัตว์ และปรากฏการณ์ธรรมชาติในลักษณะไม่ปกติที่น่ากลัว และผิดธรรมชาติ เมื่อนำนิมิตร้ายในวรรณคดีเปรียบเทียบกับนิมิตร้ายในอิทธิบาทวิธาน พบว่ามีทั้งสอดคล้องและแตกต่างกัน โดยนิมิตร้ายในวรรณคดีมีความหลากหลายมากกว่า

คำสำคัญ นิมิต อายตนะ รัตนโกสินทร์ตอนต้น

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง นิมิตในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ได้รับทุนจากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม ประจำปีงบประมาณ 2562

Unpleasant Hunch in Thai Literature during the Early Rattanakosin Period

Phathompong Suklek

Received: April 6, 2020

Revised: August 26, 2020

Accepted: August 28, 2020

Online: December 25, 2020

Abstract

This research article aimed to: 1) study the forms of unpleasant hunch; and 2) present the images of the unpleasant hunch in Thai literature during the reign of King Rama I to King Rama III of Rattanakosin. Eighteen Thai literatures were studied. The results revealed that there were two forms of the unpleasant hunch: 1) factual form, perceived through eyes, ears, body, and mind; and 2) dream form, solely perceived by dream. The unpleasant hunch could be either presented by the abovementioned two forms or multiple-perception factual form. Additionally, it was to exhibit predictable unpleasant moments through spirits, human, animals, and natural phenomena (mostly fearfully unusual forms). When compared with the unpleasant hunch with Adhitai Bhodhibadha, differences and similarities were found but unpleasant hunch in literatures were more diverse.

Keywords: Hunch, Ayatana, the Early Rattanakosin

1. บทนำ

วรรณคดีไทยเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมทางภาษาที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น เป็นเรื่องราวที่มีความสัมพันธ์กับสภาพสังคมจึงมีเนื้อหาที่แฝงด้วยวิถีชีวิต วัฒนธรรม และความเชื่อของสังคมไทยในอดีต ดังที่ มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ (2550, น. 25) กล่าวว่า “วรรณกรรมเป็นภาพสะท้อนสังคม หรือกระจกส่องภาพของคนในสังคม แต่ละยุคสมัย และได้บันทึกไว้เป็นหลักฐาน มีค่าเปรียบเสมือนเป็นจดหมายเหตุ ให้คนรุ่นหลังได้มองเห็นชีวิตในแง่มุมที่ประวัติศาสตร์ไม่ได้บันทึกไว้ วรรณคดีไทย ก็เป็นภาพสะท้อนสังคมไทยเช่นเดียวกัน”

ความเชื่อหนึ่งในวรรณคดีไทยที่น่าสนใจคือเรื่องความเชื่อ “กลางบอกเหตุ” คือการเกิดเหตุการณ์บางอย่างเพื่อสื่อว่าจะเกิดเรื่องดีหรือร้ายในอนาคต ตรงกับ คำศัพท์ทางวรรณคดีไทยว่า “นิमित” ดังที่ปรีชญา ปานเกตุ (2560, น. 578) ให้ความหมายว่า “เครื่องหมาย กลางบอกเหตุ” พบในวรรณคดีหลายเรื่อง อาทิ วรรณคดีเรื่องมหาเวสสันดรชาดก ลำนวน งามสุข (2515, น. 381) กล่าวถึง กลางบอกเหตุจากความฝันของนางมัทรีว่า “ความฝันนี้ถือเป็นกลางอย่างหนึ่งที่ ถือกันว่าสามารถแจ้งเหตุการณ์ร้ายดีให้ทราบล่วงหน้าได้ ในหนังสือพระเวสสันดร เมื่อพระเวสสันดรจะให้ทานโอรสและธิดาแก่พราหมณ์ชุก นางมัทรีก็ทรงฝันว่ามีบุรุษร่างกำยำร้ายกาจมาตัดเอาพาหาซ้ายขวาของนางไป ซ้ายยังคงักเอาดวงหทัย ไปด้วย พอรุ่งขึ้นเมื่อนางเสด็จสู่ป่าแล้ว พราหมณ์ชุกก็เข้ามาขอสองกุมาร พระเวสสันดรก็ประทานให้ไป”

การศึกษาเรื่องนิमित หรือกลางบอกเหตุในวรรณคดีไทยปรากฏหลายเรื่อง แต่น่าสังเกตว่าปรากฏเฉพาะการศึกษากลางบอกเหตุในรูปแบบของความฝันเท่านั้น อาทิ พวงพยอม ยลถนนอม (2537) ศึกษาเรื่องความฝันจากวรรณคดีไทย จันทร์ศรี นิตยฤกษ์ (2543) ศึกษาเรื่องความฝันกลางบอกเหตุสำคัญในเรื่องขุนช้างขุนแผน ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต (2549) ศึกษาเรื่องความฝันกับเหตุดีเหตุร้ายในวรรณคดีไทย หรือจริยา สมประสงค์ (2559) ศึกษาเรื่องเนื้อหาและความหมายของความฝัน สื่อสารผ่านวรรณกรรมไทยในอดีตและปัจจุบัน

การศึกษางานเกี่ยวกับความฝันในวรรณคดีข้างต้น มีจุดประสงค์การศึกษา ร่วมกันคือ ศึกษาความฝันของตัวละครในฐานะเป็นลางบอกเหตุว่าจะเกิดสิ่งดี หรือร้ายในอนาคต และเนื้อหาของความฝันนั้นแสดงออกอย่างไร แตกต่างกัน เพียงรายละเอียด และขอบเขตการศึกษา ซึ่งเมื่อพิจารณาความหมายของคำว่า “นิมิต” คือการแสดงเหตุดีหรือร้ายไม่จำกัดเพียงในรูปแบบความฝันเท่านั้น แต่ยังสามารถเกิดในรูปแบบอื่นอีก อาทิ ในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ตอนนางมณฑิโ และเหล่านางกำนัลมองทศกัณฐ์แล้วไม่เห็นเศียรและแขนทั้งสองข้างขณะที่ทศกัณฐ์ กำลังจะยกทัพไปรบ ดังนี้

เมื่อนั้น
ทั้งฝูงอนงค์กำนัลใน
สิ้นทั้งพระกรชายชวา
เพียงจักสิ้นชีพชีวัน

นางมณฑิโผู้ยอดพิสมัย
แลไม่เห็นเศียรทศกัณฐ์
กัลยาตกใจดวงัน
พากันวิ่ง่วนออกไปรับ

(บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 3, 2540ค, น. 384)

คำประพันธ์ข้างต้น นางมณฑิโและเหล่านางกำนัลมองไม่เห็นเศียรและ แขนทั้งสองข้างของทศกัณฐ์เป็นลางบอกเหตุร้าย ดังเห็นได้ว่าเมื่อทศกัณฐ์ยกทัพ ไปรบกับพระรามก็สิ้นชีวิต การที่นางมณฑิโและเหล่านางกำนัลมองไม่เห็นเศียร และแขนทั้งสองข้างของทศกัณฐ์นับเป็นลางว่าจะเกิดเรื่องร้าย เนื่องจากมอง ไม่เห็นอวัยวะสำคัญที่โยงถึงอันตรายต่อชีวิต นิมิตร้ายเช่นนี้ไม่ใช่ความฝัน เพราะ นางมณฑิโรับรู้นิมิตร้ายด้วยการมองเห็นในภาวะปกติ การเกิดนิมิตเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า นิมิตในวรรณคดีไทยไม่ได้เกิดเพียงในรูปแบบความฝันเท่านั้น แต่ยังสามารถเกิดนิมิตในการรับรู้ด้วยการมองเห็นอีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาการเกิดนิมิตร้ายในวรรณคดีไทยสมัย รัตนโกสินทร์ว่ามีรูปแบบการเกิดนิมิตอย่างไร และภาพของนิมิตร้ายเป็นอย่างไร

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษารูปแบบการเกิดนิมิตร้าย และการนำเสนอภาพของนิมิตร้าย เพื่อสื่อถึงความไม่เป็นมงคลอันจะนำมาซึ่งเรื่องร้าย

3. นิยามศัพท์เฉพาะ

นิมิตรูปแบบความจริง หมายถึง ลางบอกเหตุที่เกิดขึ้นขณะตื่นที่รับรู้ด้วยประสาทสัมผัสต่าง ๆ

นิมิตรูปแบบความฝัน หมายถึง ลางบอกเหตุที่เกิดขึ้นขณะหลับที่รับรู้ ลางบอกเหตุด้วยการฝัน

4. ขอบเขตการวิจัย

1. ศึกษาในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 เนื่องด้วยช่วงเวลานี้นี้เนื้อหาและแนวคิดยังคงชนบเดิมที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และธนบุรี ดังที่ วรรณ บัวเกิด และธิดา โมสิกรัตน์ (2550, น. 330) กล่าวว่า “วรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นยุคเริ่มแรกของวรรณคดีสมัยใหม่ มีวรรณคดีบางส่วนเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบคำประพันธ์ ธรรมเนียมนิยมในการแต่งและเนื้อหา อันเนื่องมาจากอิทธิพลจากวรรณคดีของชาติตะวันตกเป็นส่วนใหญ่”

2. ศึกษาเฉพาะนิมิตร้าย เพื่อเชื่อมโยงกับวรรณกรรมเรื่องอิไทย โพิธบาทว์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับนิมิตร้าย หรืออุบาทว์ 8 ประการ เป็นส่วนหนึ่งในตำราพิไชยสงครามสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้นำเนื้อหาอิไทยโพิธบาทว์ไปจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งจะนำมาอภิปรายผลในตอนท้าย

5. วิธีดำเนินการวิจัย

1. รวบรวมและศึกษาวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีเนื้อหาแสดงนิมิตจำนวน 18 เรื่อง คือ รามเกียรติ์ (ฉบับรัชกาลที่ 1) อุณรุท อิเหนา สังข์ศิลป์ชัย สังข์ทอง ไชยเชษฐา มณีพิชัย คาวี ขุนช้างขุนแผน ลิลิตตะเลงพ่าย กาพย์พระ

ไชยสุริยา พระอภัยมณี รำพันพิลาป สิงห์ไกรภพ โคบุตร ลักษณะวงศ์ มหาเวศสันดร ชาตก ฉบับ 13 กัณฑ์ และระเด่นลันได

2. รวบรวมและศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับนิมิต ความฝัน

3. วิเคราะห์รูปแบบการเกิดนิมิตร้ายในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ โดยใช้กรอบแนวคิดเรื่องอายตนะ คือ ช่องทางการรับรู้ของมนุษย์ ดังที่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2551, น. 545-546) อธิบายว่า “อายตนะเป็นเครื่องรู้ และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น จัดเป็น 2 ประเภท คือ อายตนะภายนอก หมายถึงสิ่งที่ถูกรู้ ได้แก่ รูป สัททะ คันธะ รส โผฏฐัพพะ และ ัมมะ อายตนะภายใน หมายถึงเครื่องรับรู้ ได้แก่ จักขุ โสถ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน” จากคำอธิบายนี้สามารถนำมาเป็นกรอบการวิจัยถึงการรับรู้นิมิตในรูปแบบความจริงได้ 6 ทางคือ ทางตาเห็นรูป ทางหูได้ยินเสียง ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นได้รส ทางสัมผัสได้โผฏฐัพพะ และทางใจได้ความรู้สึก ซึ่งเป็นรูปแบบที่แตกต่างจากรูปแบบความฝัน

4. นำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

6. ผลการวิจัย

การเกิดนิมิตร้ายในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อแสดงนัยถึงเรื่องร้ายที่จะเกิดขึ้นในอนาคต มีการปรากฏ 2 รูปแบบ คือ รูปแบบความจริง และรูปแบบความฝัน ดังนี้

6.1 รูปแบบความจริง คือ การเกิดนิมิตในช่วงเวลาที่ตัวละครไม่ได้นอนหลับ ยังคงสติสัมปชัญญะ ดำเนินวิถีกิจวัตรตามปกติ พบการรับรู้นิมิตร้าย 4 ช่องทางตามกรอบแนวคิดอายตนะ คือ

6.1.1 ทางตา หมายถึง การรับรู้นิมิตร้ายด้วยการมองเห็นภาพหรือเหตุการณ์ที่ไม่เป็นมงคล ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ เกิดนิมิตร้ายต่อทศกัณฐ์ตอนจะยกทัพไปรบกับพระราม โดยแสดงนิมิตให้นางมณีเทวาและนางกำนัล

มองไม่เห็นเศียรและแขนทั้งสองข้างของทศกัณฐ์จึงเกิดอาการตกใจจนตัวสั่น เนื่องจากเป็นสิ่งผิดปกติที่บ่งชี้ว่าเป็นลางร้าย ดังนี้

เมื่อนั้น
ทั้งฝูงองคค์ก้านไลโน
สิ้นทั้งพระกรชายขวา
เพียงจักสิ้นชีพชีวัน

นางมณฑาผู้ยอดพิสมัย
แลไม่เห็นเศียรทศกัณฐ์
ก็ลยตกใจตัวสั่น
พากันวิ่ง่วนออกไปรบ

(บทละครเรื่องรามเกียรติ์ฯ เล่ม 3, 2540ค, น.384)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เมื่อทศกัณฐ์ออกไปรบก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้จนสิ้นชีวิต ตามที่เกิดนิมิตร้ายแสดงผ่านบุคคลใกล้ชิดให้มองไม่เห็นเศียรและแขน สอดคล้องกับวรรณคดีเรื่องสิงหไกรภพ ปราภฏนิมิตร้ายโดยการมองไม่เห็นเศียรและแขนเช่นกัน ดังนี้

ฝ่ายนางลักษณอัศเรศเกศกนิทร
ไม่เคยเป็นเห็นวาไปคงไม่รอด
พลางทูลความตามนิมิตพิสดาร
ทูลกระหม่อมจอมกระษัตริย์เหมือนฉัตรแก้ว
นางทูลทัดถัสดาโคกาลัย

ไม่เห็นกรเศาพระยามาร
วิ่งเข้ากอดบาทหงส์ด้วยสงสาร
จงโปรดปรานเกศายาคลาไคไล
ทำลายแล้วไม่มีที่อาศัย
ก้านไลโนใหญ่ปล่อยไคไค

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น.505)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เป็นตอนเกิดนิมิตร้ายต่อท้าวเทพทศสุราราชที่จะไปทำศึกกับสิงหไกรภพ โดยนางเทพกนิทรามองไม่เห็นเศียรและแขนของท้าวเทพทศสุราราชซึ่งเป็นสามี นางเทพกนิทราก็วิ่งเข้ากอดละอองเท้าท้าวเทพทศสุราราชด้วยความเศร้าใจเนื่องจากรับรู้ว่าเป็นนิมิตร้าย เมื่อท้าวเทพทศสุราราชออกไปรบก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้จนสิ้นชีวิต ตามที่เกิดนิมิตร้ายแสดงผ่านบุคคลใกล้ชิดให้มองไม่เห็นเศียรและแขน เห็นได้ว่านิมิตนี้คือการนำเสนอสสิ่งผิดปกติที่มองไม่เห็น

อวัยวะบางส่วน โดยเฉพาะการนำเสนอ “ไม่เห็นเศียร” เป็นนัยถึงความตายที่สอดคล้องการประหารชีวิตที่มักใช้วิธีตัดศีรษะ

การรับรู้ในนิมิตร้ายด้วยการมองเห็นยังมีความสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มักไม่เกิดขึ้น ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องสิงห์ไกรภพ ตอนรามวงศ์กำลังจะถูกลงไปเมืองยักษ์ เกิดนิมิตร้ายฟ้าผ่าราชรถเสียหายจนร่างม้าฉีกขาด ดังนี้

บังเกิดกลางกลางโงมครึกโครมครื้น	เมฆทมิฬมืดมิดทุกทิศา
เป็นเปลวปลาวาบพรายพราวสลายตา	พอฟ้าผ่าเปรี้ยงลงถูกกรรณ
เรือนประแทรกแตกกระจายข้างทำยหัก	อาชาศักฉีกตลอดม้วยมอดหมด
พระรามวงศ์ทรงยืนยอดบรรพต	ให้องค์สิ้นรัตนทศลลใจ

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น. 498)

จากคำประพันธ์ข้างต้น ถึงแม้การเกิดฟ้าผ่าเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ แต่เหตุการณ์นี้มีความเชื่อมโยงกับวัตถุของผู้เกิดนิมิตร้าย คือ ราชรถซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ใช้ในการเดินทางหรือการออกรบ การเกิดฟ้าผ่าราชรถยังปรากฏในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ดังนี้

เมื่อนั้น	ท้าวทศพัทธ์รยักษา
เดินเป็นทัพหลังรั้งโยธา	อสุราเร็นเริงบันเทิงไป
จนลวงแว่นแคว้นนครเศ	เข้าเขตวิถีทางใหญ่
ให้เกิดนิมิตประหลาดใจ	เมื่อจะเสียทัพชัยปางดาล
สุรียาแจ่มแจ้งแสงส่อง	ฟ้าคะนองลั่นเปรี้ยงผ่าผลาญ
ถูกงอนรถทรงพญามาร	บันดาลหักสะบั้นลงทันที
แล้วต้องซึ่งเศวตฉัตรทรง	ขององค์พญายักษ์ี
ย่อยยับเป็นภัสรมธุลี	อสุรีตะลึงทั้งกายา

(บทละครเรื่องรามเกียรติ์ฯ เล่ม 3, 2540ค, น. 44)

จากคำประพันธ์ข้างต้น ทศกัณฐ์กำลังยกทัพไปรบกับฝ่ายพระราม แต่เกิดฟ้าผ่าจนรถฉัตรเสียด้านซ้ายซึ่งเป็นนิมิตร้าย ดังถูกนำเสนอเป็นลางบอกเหตุว่า “ให้เกิดนิมิตประหลาดใจ เมื่อจะเสียด้านซ้ายปางตาล” ส่งผลให้ทศกัณฐ์ต้องเลิกทัพแล้วให้ยกษัตริย์อื่นไปรบแทนซึ่งก็พ่ายแพ้กลับมา วัตถุที่ถูกฟ้าผ่าข้างต้น นอกจากราชรถแล้ว สิ่งที่น่าสนใจคือ “ฉัตร” ด้วยเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจและราชบัลลังก์ นิมิตร้ายที่กล่าวถึงการเสียด้านซ้ายของฉัตร คือวรรณคดีเรื่องลักษณวงศ์ ตอนนางยักษ์แปลงเป็นท้าวพรหมทัตไปรบกับลักษณวงศ์ และเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ตอนพระมหาอุปราชา ยกทัพมารบกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตามลำดับดังนี้

เสียงฆ้องกลองก้องกึกพิลิกลั่น
พอทัพถึงพระทวารบันดาลกรรม
อสุรีตักใจตะลึงนึก
มานะยักษ์ฮึกฮักนึกทะนง

พัลวันพลวุ่นออกขุนคล้า
เป็นลางทำฉัตรกั้นสะบันง
ถึงการศึกเศร้าจิตพิศวง
ไสคเชนทร์ข้างทรงออกจากวัง
(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น. 267)

เกิดเป็นหมอกมืดห้อง
ลมชื่อเวรัมภา
หวนหอบหักฉัตรรา
แลธูลีกลัดกลุ่ม

เวหา หนเฮย
พัดคลุม
คชชาติ ลงแธ
เกลื่อนเพียงจักรผัน

(ลิลิตตะเลงพ่าย, 2543, น. 46)

จากคำประพันธ์ทั้งสองเรื่องข้างต้น ทั้งนางยักษ์และพระมหาอุปราชา ล้วนสิ้นชีวิตในการรบทั้งสิ้น ด้วยเกิดนิมิตร้ายถึงฉัตรได้รับความเสียหายด้วยเหตุอัศจรรย์ว่า “เป็นลางทำฉัตรกั้นสะบันง” และ “หวนหอบหักฉัตรรา” ฉัตรเป็นเครื่องแสดงอิสริยยศที่สำคัญจึงเป็นวัตถุสัญลักษณ์ที่นำมาเชื่อมโยงกับนิมิตเมื่อฉัตรเสียหาย ผู้อยู่ภายใต้ฉัตรนั้นย่อมได้รับความเสียหายด้วย

ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน เกิดนิมิตร้ายจากการมองเห็นสีที่ผิดปกติ คือตอนเพชรกล้าทหารเมืองเชียงใหม่เกิดนิมิตร้ายว่าจะเป็นฝ่ายพ่ายแพ้แก่ขุนแผน ด้วยการเห็นน้ำกลายเป็นสีแดง ดังนี้

ถ้าจะเกิดอันตรายวายชีวิต	ในนิมิตน้ำแดงเป็นแสงฟาง
ถ้าไม่ชนะไม่แพ้แต่ปานกลาง	น้ำเป็นอย่างสีรงลงละลาย
ถ้าจะมีชัยชนะแก่ข้าศึก	น้ำเลื่อมดังผลึกวิเชียรฉาย
ครั้งนั้นขาดชั้นษาชะตาตาย	นิมิตสายชลสีเป็นสีแดง
เพชรกล้ามุ่งเขม้นเห็นนิมิต	รู้แท้แน่จิตประจักษ์แจ้ง
น้ำอย่างสีฝางกลางร้ายแรง	นึกแสงสยดสยของถอนฤทัย

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2554ข, น. 155)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เพชรกล้า ได้กล่าวเสียงทนายก่อนแล้วว่า หากชะตาขาดขอให้ น้ำกลายเป็นสีแดง ปรากฏว่า น้ำกลายเป็นสีแดงส่งผลให้ตัวละครรู้สึกเสียขวัญ ดังว่า “น้ำอย่างสีฝางกลางร้ายแรง นึกแสงสยดสยของถอนฤทัย” เพื่อเป็นนิมิตร้ายที่สื่อให้เห็นว่าเพชรกล้าชะตาขาด เป็นฝ่ายพ่ายแพ้แก่ขุนแผน และสิ้นชีวิตในที่สุด นิมิตนี้มีความน่าสนใจคือสีที่ผิดปกติ สีที่กวีนำเสนอว่าผิดปกติเป็นนิมิตร้ายถึงความตายคือสีแดงที่สัมพันธ์กับสีโลหิตซึ่งมีนัยถึงความร้ายแรงอันตรายถึงชีวิต

นอกจากการมองเห็นนิมิตร้ายที่สื่อในเชิงสัญลักษณ์แล้ว ยังปรากฏนิมิตร้ายที่แสดงในเชิงรูปธรรมด้วย อาทิ การเห็นนกแสกที่มีความเชื่อว่าเป็นกลางร้าย ยกตัวอย่างตอนเถรवादจะไปสู้กับพลายชุมพล ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

จับไม่เท่ากำอย่างเอื้องขยับกาย	เห็นจิ้งจกตกตายลงตรงหน้า
นกแสกแถกเสียดศิระมา	หลงตางิ่งซึ่งตะลึงคิด
เอะอย่างไรท่าทางเป็นกลางร้าย	ระงับกายกลับนั่งลงตั้งจิต
หลับตารายคาตากำนิมิต	ขยับยืนยกทิศไปอุดร

ก้าวลงอัมพจันทร์ถึงชั้นล่าง
แม่แม่เบีย้ขวางหนทางจร

งูเห่าลงเลื้อยฟูหูหัวร่อน
เถนเห็นสังหรณ์เป็นกลางร้าย
(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2554ข, น. 447)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เมื่อเถรवादกำลังลงจากเรือนก็เห็นจิ้งจกตกลงมาตาย เห็นนกแสกบินข้ามศีรษะ เถรवादทราบว่าเป็นนิมิตรร้ายจึงร้ายมนต์เพื่อ “แก้นิมิตร” แต่กลับเห็นสิ่งที่ไม่ปกติอีก คือ เห็นงูเห่าแม่แม่เบีย้ขวางทางไว้ ด้วยการเห็นนิมิตรร้ายเหล่านี้เถรवादจึงคิดว่าจะเกิดอันตรายต่อตนเอง ดังว่า “สำคัญมันหมายไม่คืนมา” การสู้กับพลายชุมพลครั้งนั้นเถรवादก็สิ้นชีวิตตามที่เกิดนิมิตรไว้ นิมิตรร้ายแสดงออกด้วยการเห็นจิ้งจกตกลงมาตาย ส่วนวน งามสุข (2515, น. 383) อธิบายไว้ว่า “การตกของจิ้งจก ธรรมดาที่ไต่ไปมาหากินอยู่ตามฝา แต่ถ้าจะเกิดมีเหตุร้ายเกิดขึ้น มันก็จะแสดงอาการให้เราได้เห็น เช่น ถ้าจะออกไปรบหรือไปไหนมาไหน ถ้าจิ้งจกตกลงมาแล้วชักตายไปต่อหน้าต่อตา แสดงว่า ถ้าเราขึ้นออกไปเราจะต้องตายอย่างแน่นอน”

ในวรรณคดีเรื่องกาพย์พระไชยสุริยา กวีแทนนิมิตรร้ายด้วยคำว่า “กาลกิณี” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 119) หมายถึง เสนียดจัญไร, ลักษณะที่เป็นอัปมงคล เป็นเนื้อหาตอนพระดาบสเสด็จเห็นนิมิตรร้ายภายในเมืองของพระไชยสุริยา ด้วยการเกิดลักษณะที่เป็นอัปมงคลสี่ประการอันนำมาซึ่งเหตุร้าย คือน้ำป่าเข้าท่วมเมืองจนจมหายไป ดังนี้

วันนั้นครั้นดินไหว
เส็งดูรู้คดี
ประกอบขอบเป็นผิด
สามัญอันธพาล
ลูกศิษย์คิดล้างครู
ส่อเสียดเบียดเบียนกัน
โลกลาบาปปิด
อุระพะสุธา

เกิดเหตุใหญ่ในปะละพี
กาลกิณีสี่ประการ
กลับจริตผิดโบราณ
ผลาญคนชื่อถือสัตย์ธรรม
ลูกไม่รู้คุณพ่อมัน
ลอบฆ่าฟันคือตันทนา
โจทก์จับผิดริษยา
ป่วนเป็นบ้าฟ้าบดบัง

(ขมขนาด เสวิกุล, 2549, น. 216-217)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นิมิตร้ายถูกนำเสนอผ่านกาลกิติที่ีประการ คือ ผู้คนเห็นผิดเป็นชอบ ผู้คนไม่รู้บุญคุณ ผู้คนเบียดเบียนทำร้ายกัน และผู้คนมีความโลภริษยา นิมิตร้ายทั้งสี่ประการนี้เมื่อเกิดขึ้นย่อมรับรู้ได้ด้วยการมองเห็น ผู้คนประเภทนี้จึงเป็นนิมิตร้ายที่เป็นลางบอกเหตุว่าจะเกิดเรื่องร้ายขึ้นภายในเมืองซึ่งต่อมาก็เกิดภัยพิบัติจนเมืองพินาศ

6.1.2 ทางหู หมายถึง การรับรู้นิมิตร้ายด้วยการได้ยินเสียงที่ไม่เป็นมงคล ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ตอนกำเนิดนางสีดา เมื่อคลอดออกมาได้ร้องผิดไปจากทารกทั่วไป ด้วยการร้องว่า “ผลาญราพณ์” ถึงสามครั้ง ดังนี้

เป็นบุตรศรีศุภลักษณ์เลิศ
ผิวพรรณนวลละของผ่องพักตร์
นางนั้นร้องขึ้นว่าผลาญราพณ์
แต่องค์บิดุเรศมารดา

งามประเสริฐดั่งนางในไตรจักร
ผิสุริยวงศ์ยักษีในลังกา
สามคาบปรากฏทั่วหน้า
ไม่ได้ยินวาจานางนงลักษณ์

(บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 1, 2540ก, น. 252)

การเกิดนิมิตร้ายด้วยเสียง นอกจากเสียงของมนุษย์แล้ว ยังปรากฏเสียงจากสัตว์ ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางวันทองเกิดนิมิตร้ายได้ยินเสียงหนูวิ่งกันทุกกัก และเสียงแมงมุมทูปอก ดังนี้

ใต้เตียงเสียงหนูกุกกัก
ยี่งหวาดหวั่นพรั่นตัวกลัวมรณา

แมลงมุ่มทูปอกที่ริมฝา
ตั้งวิญญานางจะพรากไปจากกาย

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2554ข, น. 287)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นิมิตร้ายนี้เกิดกับนางวันทอง ความร้ายแรงของลางบอกเหตุเช่นนี้สะท้อนผ่านกิริยาของนางวันทองที่ตกใจกลัว ดังว่า “ยี่งหวาดหวั่นพรั่นตัวกลัวมรณา ตั้งวิญญานางจะพรากไปจากกาย” ซึ่งเรื่องร้าย

ที่จะเกิดขึ้น คือ ถูกประหารชีวิต นิमितร้ายด้วยการได้ยินเสียงสัตว์เหล่านี้ยังพบในวรรณคดีเรื่องรำพันพิลาป ดังนี้

หรั่งหรั่งเรื่อยเฉื่อยขึ้นสะอื้นอก	สำเนียงนกแสดแสดแสดแสดเสียง
เสียงแมงมุมอุ้มไข่มุกมาได้เพียง	ตืออกเพียงฝั่งฝั่งตึงตึงฟัง
ฝ่ายฝูงหนูมุสิกกึกกิ้งกร้อง	เสียงวสยของยามยนิถวิลหวัง
อนึ่งฝั่งซึ่งมาทำประจํารัง	ริมบานบังบินร้องสยของเย็น
	(ประชุมนิราศสุนทรภู่, 2555, น. 155)

จากคำประพันธ์ข้างต้น กวีกล่าวถึงการได้ยินเสียงนกแสด ได้ยินเสียงแมงมุมตืออก ได้ยินเสียงฝูงหนู และได้ยินเสียงฝูงฝั่งบิน สำหรับแมงมุนั้นทำกริยาบอกกลางโดยการกระโหย่งตัวขึ้นลง เอาหน้าอกกระทบฝ่า ถ้าตั้งใจฟังจะได้ยินเสียงฝั่ง ๆ แสดงว่าจะมีเหตุร้ายเกิดขึ้น (สำนวน งามสุข, 2515, น. 382)

ลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจของนิमितร้ายทางเสียง คือการนำเสนอความผิดปกติด้วยการไม่ได้ยินเสียง อาทิ เสียงเคลื่อนราชรถกลับไม่ดังสนั่นตามปกติ ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ตอน กุมภกรรณยกทัพ ดังนี้

ครั้นมานอกราชนิเวศน์	ให้เกิดเหตุวิปริตลงใหญ่
ช้างม้าตื่นเดินวุ่นไป	บันดาลให้เห็นอัศจรรย์
ทั้งรถที่พญามารทรง	ก้างไม้สะเทือนเลื่อนลั่น
ราชสีห์ซึ่งเทียมมาทั้งพัน	หน้านั้นก็กลับเป็นหน้าลา
ผีภูตทั้งสี่ลำแดงกาย	เดินกรายผ่านทางขวางหน้า
กาแรงแบบบินอ่อนร้อนมา	ถาปถาโฉบลงที่ธงชัย
พิณพาทย์เกร์ไม่มีเสียง	สำเนียงพลโห่ดังร้องไห้
ธงทิวก็ไม่ปลิวสะบัดใบ	โหมดไฟรุกุ์ร้องเยือกเย็น
	(บทละครเรื่องรามเกียรติ์ฯ เล่ม 2, 2540ข, น. 409)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เมื่อกุมภกรรณยกทัพไปรบกับฝ่ายพระราม ปรากฏว่าเกิดนิมิตร้ายทางเสียงแสดงถึงความผิดปกติ คือ เสียงราชรถที่เสียบัน ดังว่า “ก่างงไม่สะเทือนเลื่อนลั่น” และการเล่นดนตรีกลับไม่มีเสียง ดังว่า “พิณพาทย์เกรี่ไม่มีเสียง” หรือเสียงเปลี่ยนไปในทางร้าย จากเสียงให้ร้องที่ห้าวหาญ กลับกลายเป็นเสียงร้องไห้เป็นเสียงที่มีนัยถึงความเศร้าโศกไม่เป็นมงคล ดังว่า “สำเนียงพลให้ตั้งร้องไห้” แม้กระทั่งได้ยินเสียงผีป่า ดังว่า “โฆมดไพรงู้อ่องเยือกเย็น” อีกทั้งยังมีนิมิตร้ายที่รับรู้ได้ทางตา คือ หน้าราชสีห์ก็กลับกลายเป็นลา เห็นเหล่าผีปรากฏกายขวางหน้า นิมิตเหล่านี้ล้วนเป็นนิมิตร้าย ซึ่งกุมภกรรณ ก็สิ้นชีวิตในการศึกครั้งนั้น

6.1.3 ทางกาย หมายถึง การรับรู้นิมิตร้ายด้วยการสัมผัส การสั่นไหว หรือการแสดงออกทางร่างกาย ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องลักษณวงศ์ นิมิตร้ายเกิดขึ้นกับท้าววิรุญมาศ แสดงนิมิตผ่านการเซล้มก่อนที่จะออกรบกับลักษณวงศ์ ดังนี้

พณาสูรฟังทูลว่าเสร็จสรรพ	เสด็จกลับเข้าปราสาทอันสูงไส
ก็เป็นलगกุ่มภันท์จะบรรลัย	ให้อ่อนใจเซล้มलगกลางปรางค์
นางสาวสรรค์ก็ลยบรรดาหญิง	ก็หวัดวังเข้าประคองทั้งสองข้าง
ท้าวกุ่มภันท์พรั่นกายเพียงวายววง	สารพางค์สิ้นระรวัตั้งตีปลา

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น. 228-229)

จากคำประพันธ์ข้างต้น ท้าววิรุญมาศเซแล้วล้มลงในขณะที่กำลังเตรียมไปรบกับลักษณวงศ์ ดังว่า “ก็เป็นलगกุ่มภันท์จะบรรลัย ให้อ่อนใจเซล้มलगกลางปรางค์” ซึ่งการต่อสู้นั้นปรากฏว่าท้าววิรุญมาศเป็นฝ่ายพ่ายแพ้และถูกลักษณวงศ์สังหารตรงตามนิมิตร้ายที่แสดงไว้

ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี พบนิมิตร้ายด้วยการเกิดแผ่นดินไหว ตอนนางเสาวคนธ์ถอนโคตรเพชรซึ่งเป็นสิ่งวิเศษของเมืองลังกา นางละเวงเกิดความไม่สบายใจในเหตุการณ์เกิดแผ่นดินไหว จึงให้นางรำภาไปถามบาทหลวง ดังนี้

ฝ่ายลูกสาวเจ้าลึงกาตริกตราเหตุ
 จะดีร้ายมิได้แจ้ยังแคลงใจ
 ไปแจ้ความถามพระสังฆราช
 จะดีร้ายภษาหน้าให้อาจารย์
 นางรำภาลาออกนอกตำหนัก
 ครั้นถึงครูผู้เฒ่าเล่าให้ฟัง
 กุ๊ยบยามตามตำราไตรดาฤค
 ไศลกว่านารีจะหนีไป
 นางรำภาว่าเห็นแน่แล้วตั้งแต่ต้น
 กระซอกจูดหลุดก็ไหวในแผ่นดิน

ซึ่งอาเพศเพชรนิลแผ่นดินไหว
 จึงตรัสให้นางรำภาอย่าชักการ
 ซึ่งหวั่นหวาดไหวลั่นทุกถิ่นฐาน
 ท่านแจ้งการแล้วมาเล่าให้เราฟัง
 มีพร้อมพร้อมคนหามมาตามหลัง
 ฝ่ายพระสังฆราชเล่าก็เข้าใจ
 ยังเป็นทุกข์ที่ว่าสุธาไหว
 เอาหัวใจเมืองออกนอกบุรินทร์
 เมื่อเสาวคนธ์ขอเพชรก่อนตรึงหิน
 ฉันไต้ยินเทียบแท้เห็นแน่ความ
 (พระอภัยมณี, 2558, น. 837)

จากคำประพันธ์ข้างต้น บาทหลวงแจ้ว่าเกิดแผ่นดินไหวเพราะมีหญิงสาว
 นำหัวใจของเมืองลึงกาไป ซึ่งหมายถึงนางเสาวคนธ์ถอนโคตรเพชรออกจาก
 แผ่นดินเมืองลึงกา ดังว่า “ไศลกว่านารีจะหนีไป เอาหัวใจเมืองออกนอกบุรินทร์”
 การใช้คำว่า “หัวใจ” แสดงให้เห็นถึงเป็นสิ่งสำคัญคู่มือเมือง หากปราศจากแล้วจะเกิด
 เรื่องร้าย สอดคล้องกับความรู้สึกของนางละเวงที่คิดว่าเกิดแผ่นดินไหวเป็น
 อาเพศ ดังว่า “ฝ่ายลูกสาวเจ้าลึงกาตริกตราเหตุ ซึ่งอาเพศเพชรนิลแผ่นดินไหว”
 บาทหลวงจึงให้หาวิธีนำโคตรเพชรกลับมาเมืองลึงกาเพื่อไม่ให้เกิดเรื่องร้ายขึ้น

การรับรู้นิมิตทางกาย ยังสามารถแสดงผ่านการสั่นไหวของอวัยวะบางส่วน
 คือ ตาเขม่น ยกตัวอย่างในวรรณคดีเรื่องไชยเชษฐา นิมิตร้ายนี้เกิดแก่ไชยเชษฐา
 เพื่อแสดงให้รู้ว่า จะเกิดเรื่องร้ายด้วยอาการเขม่นที่ตาทั้งสองข้าง ดังนี้

เมื่อพระมเหสีจะมีเหตุ
 พระทอดถอนหนุทัยไปมา
 สงสารสุวิญษาโฉมศรี
 จะประสูติลูกแก้วแล้วหรือยัง

ให้เขม่นนัยน์เนตรทั้งซ้ายขวา
 หวนรำลึกตริกตราถึงเวียงวัง
 เทวี่มีครรภ์อยู่ข้างหลัง
 ไม่มีที่หวังที่ไว้ใจ

(บทละครนอก พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2, 2545, น. 229)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นิมิตร้ายเกิดขึ้นด้วยอาการเขมนที่ตา ดังว่า “ให้เขมนัยน์เนตรทั้งซ้ายขวา” เป็นสื่อว่าจะเกิดเรื่องร้ายต่อพระมเหสีคือ นางสุวิงชา ซึ่งต่อมานางสุวิงชาถูกใส่ร้ายว่าคลอดบุตรเป็นทอนไม้เป็นกาลกิณี จึงถูกขับออกจากเมือง อาการเขมนี่ยังพบในวรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ดังนี้

เมื่อนั้น	ฝ่ายเจ้าสิงหกราล้าหาญ
เที่ยวไล่สัตว์สิงวี่งทะยาน	เป็นलगบัณฑิตลอบอกเหตุภัย
ให้มืนตึงกายตาเขมน	จิตใจเอือกเย็นดังเป็นไฟ
คิดถึงพระสังข์ศิลป์ชัย	ก็แผลงอิทธิฤทธิ์โกรกลับมา

(บทละครนอก พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2, 2545, น. 502)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เป็นเนื้อหาตอนสิงหกราลเกิดนิมิตร้ายว่าจะเกิดอันตรายต่อสังข์ศิลป์ชัย ดังว่า “ให้มืนตึงกายตาเขมน” ซึ่งเป็นนิมิตรที่รับรู้ทางกาย คือตาเขมน รวมถึงอาการมึนและครั่นตัว ในขณะที่สังข์ศิลป์ชัยได้รับอันตรายถูก ผลักตกเหว

นอกจากอาการเขมนต่ายังถูกนำเสนอด้วยอาการขนลุกพอง ยกตัวอย่าง ในวรรณคดีเรื่อง ลักษณะวงศ์ ตอนม้าที่ฤษีชุบให้เป็นเพื่อนเล่นกับนางทิพเกสร เกิดนิมิตร้ายด้วยอาการขนลุกพองทั้งร่างกาย ดังนี้

จะกล่าวถึงอาชวาราฤทธิ์	สำราญจิตเที่ยวไปไนไพรสนธ
บังเกิดเหตุเภทพาลบันดาลตน	สยองขนเสียวชานทั้งกาย
เดินสะท่อนอัศจรรย์คั่งหวาด	อะประหลาดเป็นใจน่าใจหาย
ชะรอยองค์ทรงธรรมจะอันตราย	ก็ผันผายรีบเหาะระเห็จทะยาน

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น. 361)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นิมิตร้ายคือ “สยองขนเสียวชานทั้งกาย” คือ อาการขนลุกพอง หรือตรงกับคำว่า ขนพองสยองเกล้า (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 165) หมายถึง “ขนและผมตั้งชันขึ้นเพราะรู้สึกสยดสยองมาก” ม้าที่ฤษีชุบให้

เป็นเพื่อนเล่นกับนางทิพเกสรจึงรีบเดินทางกลับไปก็พบว่านางทิพเกสรถูกประหารชีวิต

นิมิตร้ายที่รับรู้ทางกาย อาจถูกนำเสนอร่วมกับการรับรู้ทางอื่นเพื่อ ชับแน่นเรื่องร้ายที่จะเกิด ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องระเด่นลันได ตอนท้าวประดู เกิดนิมิตร้ายด้วยอาการเขม่นตาร่วมกับมองเห็นสัตว์เกิดอาการผิดปกติ ดังนี้

วันเมื่อมเหสีจะมีเหตุ
ตุ๊กแกตกลงตรงพักตรา
แมโคขึ้นสัตว์ผลัดโคตัวผู้
จะมีเหตุแม่่มั่นพรั่นพระทัย

ให้กระตักนัยน์เนตรทั้งซ้ายขวา
คลานไปคลานมากี่สิ้นใจ
พิเคราะห์ดูหลากจิตคิดสงสัย
ก็เที่ยวไล่โคกลับเข้าพารา

(นิราศหนองคาย และวรรณคดี 5 เรื่องฯ, 2562, น. 180)

จากคำประพันธ์ข้างต้น ท้าวประดูเกิดนิมิตร้ายทั้งทางกาย คือ อาการเขม่นตาทั้งสองข้าง และนิมิตร้ายทางตา คือการมองเห็นตุ๊กแกตกลงมาตาย และโคตัวเมียที่เลี้ยงไว้กลับขึ้นขี่โคตัวผู้ เรื่องร้ายที่เกิดขึ้นต่อท้าวประดูคือ ระเด่นลันได มาเกี่ยวพาราสีนางประเดะซึ่งเป็นภรรยา หรือในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน นำเสนอนิมิตร้ายด้วยอาการเขม่นตาร่วมกับการได้ยินเสียงแมงมุมทูปอก ดังนี้

ครานั้นวันทองส่องโลภา
คิ้วกระหม่นเป็นलगแต่กลางวัน
พอม่อยหลับคลบลคล้ายเห็นพละน้อย
ผวาตื่นตื่นตาให้อาวรณ์
พอแมงมุมอุ้มไข่ไต่ตือก
ประหลาดलगหางจิตคิดคะนึ่ง

เมื่อลูกแก้วแววตาจะอาลัย
ให้วันหวั่นหวิวหวิวหวิวหวานอน
ขุนช้างด้อยทับไว้ด้วยไม้ขอน
สะอื้นอ่อนน้อนอกตกตะลึง
นางผกเงี้ยฟังดังผึ่งผึ่ง
รำลึกถึงลูกชายเจ้าพละงาม

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2554ก, น. 460-461)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นางวันทองเกิดนิมิตร้าย คือ “คิ้วกระหม่นเป็นलगแต่กลางวัน” และ “พอแมงมุมอุ้มไข่ไต่ตือก” ซึ่งเป็นการรับรู้ นิมิตร้ายทั้ง

ทางกายและทางหุควบคู่กัน ลางบอกเหตุที่จะเกิดเรื่องร้ายขึ้นคือ พลายงาม ลูกชายของตนถูกขุนช้างลวงไปสังหารในป่า

6.1.4 ทางใจ หมายถึง การรับรู้นิมิตร้ายด้วยความรู้สึกที่มีผลต่อใจ เกิดอาการไม่ปกติ เกิดความกระวนกระวายใจอย่างแปลกประหลาด ยกตัวอย่างวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง ตอนนางยักษ์พันธุรัตถึงคราวจะต้องสิ้นชีวิตได้เกิดนิมิตร้ายให้กระวนกระวายร้อนใจ ดังนี้

ได้ลูกน้อยหอยสังข์มาเลี้ยงไว้	รักใคร่เป็นบุตรสุจริต
ฟักพุ่มคุ้มชুমชิต	ลิมคิดถึงผัวของตัวตาย
เมื่อเวรมาติดตามทัน	นางนั้นจะสิ้นบุญสูญหาย
ให้ร้อนเนื้อเดือดใจไม่สบาย	จะผืนผายไปป่าพนาวัน

(บทละครนอก พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2, 2545, น. 68)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เมื่อนางพันธุรัตรู้ว่าพระสังข์หนีไป จึงออกติดตามและอ้อนวอนให้พระสังข์กลับมา แต่พระสังข์ไม่ยอม นางพันธุรัตจึงขาดใจตาย โดยมีนิมิตร้ายแสดงเหตุไม่ปกติ ดังว่า “ให้ร้อนเนื้อเดือดใจไม่สบาย” นิมิตร้ายด้วยอาการร้อนใจกระวนกระวายผิดปกติ ยังพบในวรรณคดีเรื่องคาวี ดังนี้

เมื่อจะมีเหตุเภทภัย	ให้เว้าร้อนฤทัยเป็นหนักหนา
จึงชวนก้านลักลยา	ลงมายังที่ตำหนักแพ
ท้าวเสด็จนั่งเหนือเรือบัลลังก์	สาวสนมกรมวังแข่งแข่ง
พระเอนอิงพิงหนักผืนแพร	เหลียวแลเห็นผอบลอยมา

(บทละครนอก พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2, 2545, น. 397)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เป็นเนื้อหาตอนท้าวสันนุราชเกิดนิมิตร้ายด้วยอาการร้อนใจ ดังว่า “ให้เว้าร้อนฤทัยเป็นหนักหนา” โดยปรากฏคำแสดงที่มาของนิมิตร้ายว่า “เมื่อจะมีเหตุเภทภัย” เป็นลางให้รับรู้ถึงเรื่องร้ายที่จะเกิดขึ้นคือ เมื่อลงไปตำหนักแพทำให้พบผอบใส่ผมหอมของนางจันทสุตา ท้าวสันนุราชจึง

สืบหาและพยายามครอบครองนางจันทสุดาจนเป็นชนวนเหตุให้ท้าวสันนุราชต้องสิ้นชีวิตในที่สุด นิมิตร้ายเช่นนี้คล้ายคลึงกับวรรณคดีเรื่องมณีพิชัย ตอนนางจันทรวเทวีเกิดนิมิตร้ายรู้สึกจิตใจร้อนรนเป็นเหตุให้ต้องเดินไปทอน้ำแล้วถูกงูกัดดังนี้

เมื่อนั้น	นางจันทรวเทวีศรีไส
อินทราฆ่าเข้าดาลใจ	เผอิญให้ร้อนรนพันปัญญา
คิดจะใคร่ไปสรองชลธิ	ยังที่จนวนน้ำประจำท่า
ชวนฝูงก้านลิในโคลคลา	ลีลามาสู่ต้ำหนักแพ

(บทละครนอก พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2, 2545, น. 359)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นางจันทรวเทวีเกิดนิมิตร้ายมีอาการร้อนรนใจดังว่า “เผอิญให้ร้อนรนพันปัญญา” เป็นลางบอกเรื่องร้ายที่จะเกิดขึ้นซึ่งเมื่อนางจันทรวเทวีเดินไปสรองน้ำก็ถูกงูกัด

นอกจากนี้ในวรรณคดีเรื่องโคบุตร ตอนโคบุตรเกิดนิมิตร้ายก่อนที่ตนเองจะถูกทำเสน่ห์จากนางอำพัน ได้เกิดนิมิตร้ายทางใจร่วมกับการรับรู้ทางอื่น ดังนี้

ขึ้นสู่แท่นแสนสุขเกษมศานต์	ทรงสำราญชื่นจิตพิศมัย
เกิดเป็นลางร้ายรักประจักษ์ใจ	เผอิญให้เดือดดินในวิญญาน์
แมงมุมเฝ้ากระทุ่มทรวงสะท้อน	โดยอุตรเดินช้ายมาฝ่ายขวา
ปักษาแตกแถบบินไปบูรพา	พระผวากอดนางพลางประคอง

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น. 135)

จากคำประพันธ์ข้างต้น โคบุตรรับรู้นิมิตร้ายที่เกิดขึ้นทางใจด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ดังว่า “เผอิญให้เดือดดินในวิญญาน์” ร่วมกับได้ยินเสียงแมงมุมทูปอก ดังว่า “แมงมุมเฝ้ากระทุ่มทรวงสะท้อน” รวมถึงตามองเห็นนกแตกบินผ่านไป ดังว่า “ปักษาแตกแถบบินไปบูรพา” นิมิตรเหล่านี้ล้วนเป็นนิมิตร้าย ทั้งนี้เพื่อเน้นย้ำเรื่องราวที่กำลังจะเกิดขึ้น

6.2 รูปแบบความฝัน คือ การเกิดนิมิตเมื่อยามหลับแล้วฝันเป็นกลางบอกเหตุ หากเป็นกลางร้ายเรียกว่าฝันร้าย ยกตัวอย่างนิมิตร้ายด้วยอาการฝันในวรรณคดีเรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาฝันร้าย ดังนี้

ครั้นพระบรมมถลัษสนิท	จึงบังเกิดนิมิตฝันไฟ
ว่าปักษอินทรีเกรียงไกร	กายใหญ่กำยำหิมา
จับลงตรงพักตร์ภูเวศ	จิกเอานัยเนตรเบื้องขวา
แล้วบินโฉบไปโดยบุรพา	พระผวาตื่นขึ้นด้วยพลัน

(อิเหนา, 2557, น. 498)

จากคำประพันธ์ข้างต้น อิเหนาเกิดนิมิตร้ายด้วยการฝันว่า มีนกอินทรีตัวใหญ่มาจิกดวงตาข้างขวาแล้วบินหนีไป เนื้อหาของความฝันนั้นอิเหนาถูกนกทำร้ายจนต้องเสียดวงตาจึงเป็นนิมิตร้ายที่แสดงว่าจะเกิดเรื่องร้ายขึ้นซึ่งต่อมาอิเหนาต้องพลัดพรากจากนางบุษบา เพราะนางบุษบาถูกลมหอบ การฝันร้ายด้วยเนื้อหาที่ถูกทำร้ายจนสูญเสียอวัยวะยังพบในวรรณคดีเรื่องมหาเวสสันดรชาดกฉบับ 13 กัณฑ์ ดังนี้

เสวยพระสุบินนิมิตผิดประหลาดลามกว่า เอโก บุรีโต ยังมีบุรุษหนึ่งนั้น
เต็บโตด่าล้าสันเห็นพิลึก ผิวกายดำเป็นมันหมึกมืดดั่งมหาเมฆา . . . ฟาดด้วยดาบ
แล้วก็เหวี่ยงลงตรงพระพาดา สองชายขวาขาดเป็นสิน พระกรกระเด็นดินอยู่แต่ตาล
แล้วมีหน้าข้าแหวะคว้านควักพระเนตรทั้งสองปลิ้นให้วันหวะ อูร์ ภินุทิตวา เอา
ดาบจะเชือดพระทรวงล้วงชำแหละแหวะหาพระหทัยพระนางนั้น

(มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์, 2518, น. 218)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เป็นนิมิตร้ายที่เกิดกับนางมัทรีโดยฝันว่า มีชายร่างกำยำใช้ดาบฟันแขนจนขาดทั้งสองข้าง ควักดวงตาทั้งสองข้าง และผ่าอกล้วงเอาหัวใจไป เป็นกลางบอกเรื่องร้ายที่จะเกิดขึ้นแก่นางมัทรี ซึ่งต่อมาซุกได้มาทูลขอกัณฑ์และชาติจากพระเวสสันดร ส่งผลให้พระนางมัทรีต้องพรากจากบุตรทั้งสอง

เรื่องร้ายที่เกิดขึ้น นอกจากเรื่องพลัดพรากแล้ว ยังพบเรื่องอันตรายถึงสิ้นชีวิต ยกตัวอย่างในวรรณคดีเรื่องอุณรุท ตอนท้าวกรุงพานเกิดนิมิตร้ายฝันว่าได้ถือดอกบัวถือไว้ชื่นชม ต่อมาดอกบัวกลายเป็นเปลวไฟลุกติดไหม้ทั่วตัว ดังนี้

จึงมีลีลนาทวาที
คืนนี้เราเข้าที่ไสยา
กระพุ่มพู่เชิดชูไว้กับหัตถ์
ประทับองค์ชมบุษยงบาน
ติดขึ้นแต่ผกาเกสร
ลามไหม้ทั่วตนสทกนัย

แกไหราธิบดีช้ายชวา
ฝันว่าได้ดวงปทุมมาลัย
ระบัดแบ่งเกสรหอมหวาน
โกเมศบันดาลเป็นเพลิงพราย
เร่าร้อนเปลวแรงแสงฉาย
ฝันนี้ดีร้ายประการใด

(บทละครเรื่องอุณรุท, 2545, น. 113)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เป็นนิมิตร้ายเพราะเนื้อหาความฝันว่า ท้าวกรุงพานได้รับอันตรายถูกไฟไหม้ทั่วตัว เรื่องร้ายที่เกิดขึ้นตามมาคือ ท้าวกรุงพานจะได้ธิดาจากดอกบัวคือนางอุษาซึ่งเป็นชนวนเหตุให้เกิดการสู้รบจนท้าวกรุงพานต้องถูกพระอุณรุทสังหาร

การเกิดนิมิตร้ายอาจเกิดร่วมกันทั้งสองรูปแบบ คือ รูปแบบความฝัน และรูปแบบความจริง ยกตัวอย่างในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางทองประศรีเกิดนิมิตร้ายด้วยการได้ยินเสียงแมงมุมทูปอก และเมื่อหลับได้ฝันร้ายว่าฟันหัก ดังนี้

ให้มีลางคืนนั้นสนั่นอึ้ง
สยดสยองของชนทุกคนไป
ทองประศรีนอนหลับแล้วกลับฝัน
สะดุ้งตื่นฟันขึ้นให้ครั่นคร้าม
ขุนไกรถามไปว่าอะไรเจ้า
ว่าฟันฉันหักกระเด็นเห็นไม่ดี

แมลงมุตอกฝิ่งหาหยุดไม่
เย็นยะเยือกจับใจไปทุกยาม
ความกลัวตัวสันตใจความ
อารามตกใจปลุกซึ่งสามี
นางจึงเล่าความฝันนั้นถ้วนถี่
ช่วยทำนายฝันนี้ให้แจ้งใจ

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2554ก, น. 64)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นางทองประศรีเกิดนิมิตร้ายด้วยการฝันมีเนื้อหาที่สูญเสียอวัยวะคือฟันหัก ดังว่า “ว่าฟันฉันหักกระเด็นเห็นไม่ตี” และได้ยินเสียงแมงมุมทูปอกล้วนเป็นลางร้าย ส่งผลให้นางทองประศรีรู้สึกตกใจกลัว ดังว่า “สยดสยของพองขน” และ “กลัวตัวสั่นตกใจ” ซึ่งต่อมาขุนไกรผู้เป็นสามีก็ถูกประหารชีวิต

รูปแบบการเกิดนิมิตร้ายในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงปรากฏทั้งรูปแบบความจริงยามตัวละครตื่นที่รับรู้ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ และรูปแบบความฝันยามตัวละครหลับ เมื่อพิจารณาถึงการนำเสนอภาพของนิมิตร้ายที่กวีกล่าวถึงเพื่อสื่อถึงความไม่เป็นมงคลพบว่า กวีนำเสนอความหมายผ่านภาพของนิมิตร้าย 4 ลักษณะ คือ ปรากฏการณ์ธรรมชาติ มนุษย์ สัตว์ และภูตผี ดังนี้

1) **ปรากฏการณ์ธรรมชาติอวมงคล** หมายถึง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ แต่มีนัยถึงความผิดปกติ ไม่เป็นมงคล เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะเกิดเรื่องร้ายขึ้น อาทิ ในเรื่องรามเกียรติ์นำเสนอภาพนิมิตร้ายด้วยเหตุการณ์ฟ้าผ่าเวลากลางวันเมื่อทศกัณฐ์ยกทัพไปทำศึก ในเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายนำเสนอภาพนิมิตร้ายด้วยเหตุการณ์เกิดหมอกบนท้องฟ้าแล้วเกิดลมพายุพัดจัดตรงกลางมาเสียหายเมื่อพระมหากษัตริย์กำลังเดินทัพมาทำศึก ยกตัวอย่างในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนเพชรกล้ำเสียงทนายการรบกับขุนแผนจากสี่ของน้ำ ดังนี้

ถ้าจะเกิดอันตรรายวายชีวิต
ถ้าไม่ชนะไม่แพ้แต่ปานกลาง
ถ้าจะมีชัยชนะแก่ข้าศึก
ครั้งนั้นขาดชั้นซาชะตาตาย
เพชรกล้ำมุ่งเขม้นเห็นนิมิต
น้ำอย่างสีฝางลางร้ายแดง

ในนิมิตน้ำแดงเป็นแสงฝาง
น้ำเป็นอย่างสีรงลงละลาย
น้ำเลื่อมดังผลึกวิเชียรฉาย
นิมิตสายชลสีเป็นสีแดง
รู้แท้แน่จิตประจักษ์แจ้ง
นึกสยดสยของถอนฤทัย

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2554ข, น. 155)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เกิดนิมิตร้ายด้วยการนำเสนอความผิดปกติของน้ำ โดยน้ำได้เปลี่ยนเป็นสีแดง ซึ่งสีแดงมีนัยถึงสีแดงที่สื่อถึงความหมายอวมงคล เลือดตกยางออกที่อันตรายถึงชีวิต เพชรกล้ารู้ถึงนิมิตนี้ว่าเป็นลางร้ายดังที่กวีนำเสนอความรู้สึกของเพชรกล้าที่รับรู้ถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นกับตนเอง ดังว่า “เพชรกล้ามุ่งเขม้นเห็นนิมิต รู้แท้แน่จิตประจักษ์แจ้ง” ซึ่งเมื่อเพชรกล้าออกรบกับขุนแผนก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ตรงตามนิมิตร้ายที่เกิดขึ้น

2) มนุษย์ที่ถูกทำร้าย หมายถึง การใช้สภาพร่างกาย อวัยวะส่วนต่าง ๆ ของตนเองหรือบุคคลอื่น ๆ ที่ถูกนำเสนอในลักษณะได้รับบาดเจ็บ ถูกตัดอวัยวะ หรือมีอาการที่ผิดปกติ เป็นนิมิตร้ายบ่งบอกถึงความไม่เป็นมงคล อาทิ ในเรื่องลักษณะวงศำเนาเสนอกาพนิมิตร้ายด้วยเหตุการณ์ทำววิญญาตเกิดอาการเซแล้วล้มลงในปราสาทก่อนที่จะยกทัพ ในเรื่องมหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์ นำเสนอกาพนิมิตร้ายด้วยการให้นางมัทรีฝันว่าถูกฟันเขนทั้งสองข้างจนขาดถูกควักลูกตาทั้งสองข้าง และถูกควักหัวใจออกมา ยกตัวอย่างในวรรณคดีเรื่องสิงห์ไกรภพ เกิดนิมิตร้ายต่อท้าวเทพาสูราราชด้วยการนำเสนอให้บุคคลรอบข้างมองไม่เห็นศีรษะของท้าวเทพาสูราราช ดังนี้

ฝ่ายงลักษณะอัคนเรศกตกนรร	ไม่เห็นกรเกศพระยามาร
ไม่เคยเป็นเห็นวไปคงไม่รอด	วังเข้ากอดบาทงสูด้วยสงสาร
พลางทูลความตามนิมิตพิสดาร	จงโปรดปรานเกศายาคลาไคล
ทูลกระหม่อมจอมกระษัตริย์เหมือนฉัตรแก้ว	ทำลายแล้วไม่มีที่อาศัย
นางทูลทักภัสดาโคกาลัย	ก้านลในใหญ่่น้อยพลอยไค้
	(นิทานคำกลอนสุนทรภู่, 2558, น. 505)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เมื่อท้าวเทพาสูราราชจะไปออกรบ ซายากลับมองไม่เห็นศีรษะและเขนทั้งสองข้างของท้าวเทพาสูราราช ดังว่า “ไม่เห็นกรเกศพระยามาร” ซึ่งซายาก็ทราบว่าเป็นนิมิตร้ายจะต้องเกิดเรื่องร้ายขึ้น ดังที่กวีกล่าวถึงความรู้สึกของนางเทพกษิรารว่า “ไม่เคยเป็นเห็นวไปคงไม่รอด วังเข้า

กอดบาทหงส์ด้วยสงสาร” เมื่อท้าวเทพสุราราชออรบก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้จนต้องเสียชีวิตตรงตามที่เกิดนิมิตร้าย

3) สัตว์อวมงคล หมายถึง สัตว์ร้าย สัตว์ที่น่ารังเกียจ สัตว์ที่มีภิกษาหรือลักษณะถึงความไม่เป็นมงคล รวมถึงสัตว์ที่มีความเกี่ยวข้องกับความตาย การนำเสนอภาพสัตว์อวมงคลผ่านนิมิตร้าย บ่งบอกถึงความไม่เป็นมงคลจะเกิดเรื่องร้าย อาทิ ในเรื่องขุนช้างขุนแผนนำเสนอภาพนิมิตร้ายด้วยเหตุการณ์เถนขवादเห็นนกแสกบินผ่านตอนจะไปสู่กับพลายชุมพล ในเรื่องระเด่นลันไดนำเสนอภาพนิมิตร้ายด้วยเหตุการณ์ท้าวประดู่เห็นตุ๊กแกตกลงมาแล้วคลานไปตายยกตัวอย่างในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางทองประศรีเกิดนิมิตร้าย ดังนี้

ให้มีกลางคินันนั้นสนั่นอึง
 สยดสยองพองขนทุกคนไป
 ทองประศรีนอนหลับแล้วกลับฝัน
 สะดุ้งตื่นพื้นขึ้นให้ครันคร้าม
 ขุนไกรถามไปว่าอะไรเจ้า
 ว่าพันฉันทักกระเด็นเห็นไม่ดี
 ขุนไกรได้ฟังดังใครผลาญ
 ถ้ากูทำนายว่าร้ายไป

แมลงมูมต็อกฝิงหาหยุดไม่
 เย็นยะเยือกจับใจไปทุกยาม
 ความกลัวตัวสันตกาใจความ
 อารามตกใจปลุกซึ่งสามี
 นางจึงเล่าความฝันนั้นถ้วนถี่
 ช่วยทำนายฝันนี้ให้แจ้งใจ
 เอ๊ะจะมีเหตุการณ์เป็นข้อใหญ่
 ทองประศรีที่ไหนจะห่างตัว

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2554ก, น. 64)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เกิดนิมิตร้ายด้วยเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับสัตว์อวมงคลคือการได้ยินเสียงแมลงมูมตอก ดังว่า “ให้มีกลางคินันนั้นสนั่นอึง แมลงมูมต็อกฝิงหาหยุดไม่” และเมื่อหลับยังฝันร้ายว่า พันหัก ดังว่า “ว่าพันฉันทักกระเด็นเห็นไม่ดี ช่วยทำนายฝันนี้ให้แจ้งใจ” ลักษณะฝันร้ายว่า พันหัก สอดคล้องกับการนำเสนอนิมิตร้ายด้วยภาพแทนของการสูญเสียอวัยวะ การนำเสนอเหตุการณ์ให้ได้ยินเสียงแมลงมูมตอก และฝันว่าพันหักจึงเป็นการเน้นย้ำว่าจะเกิดเรื่องร้ายขึ้น

4) **ภุตผี** หมายถึง ภุตผีปีศาจ การเสียชีวิต หรือวิญญูณที่ชั่วร้าย การนำเสนอภาพภุตผีผ่านนิมิตร้าย บ่งบอกถึงความไม่เป็นมงคล อาทิ ในเรื่องรามเกียรติ์นำเสนอภาพนิมิตร้ายตอนทศกัณฐ์ยกทัพไปรบกับฝ่ายพระราม ปรากฏนิมิตร้ายที่เสียงให้ร้องของเหล่าทหารถูกนำเสนอว่ามีเสียงเหมือนภุตผี ยกตัวอย่างการนำเสนอนิมิตร้ายด้วยภาพของภุตผีในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ตอนกุมภกรรณยกทัพไปทำศึกเกิดเหตุการณ์ภุตผีมาปรากฏตนให้เห็น ดังนี้

ครั้นมานอกราชนิเวศน์	ให้เกิดเหตุวิปริตลงใหญ่
ช้างม้าตื่นตื่นวุ่นไป	บันดาลให้เห็นอัศจรรย์
ทั้งรถที่พญามารทรง	ก่างไม่สะเทือนเลื่อนลั่น
ราชสีห์ซึ่งเทียมมาทั้งพัน	หน้านั้นก็กลับเป็นหน้าลา
ผีภูตทั้งสี่สำแดงกาย	เดินกรายผ่านทางขวางหน้า
กาแรงบินว่อนร่อนมา	ตาบตาโฉบลงที่ธงชัย
พิณพาทย์เกรี่ไม่มีเสียง	สำเนียงพลให้ดังร้องไห้
จงทิวก็ไม่ปลิวสะบัดใบ	โฆมดไพร่กู้อ่องเยือกเย็น
พญามารหวาดหวั่นพรั่นจิต	ด้วยนิมิตประหลาดไม่เคยเห็น
สารพัดอุบัตินิได้เว้น	จำเป็นรีบรบทจจร

(บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 2, 2540ข, น. 409)

จากคำประพันธ์ข้างต้น นิมิตร้ายถูกนำเสนอผ่านเหล่าภูตผีมาสำแดงให้เห็นเดินสวนไปมาภายในกองทัพ ดังว่า “ผีภูตทั้งสี่สำแดงกาย เดินกรายผ่านทางขวางหน้า” อีกทั้งผีโฆมดก็ส่งเสียงดังก้องก้องในป่า ดังว่า “โฆมดไพร่กู้อ่องเยือกเย็น” การเกิดนิมิตร้ายข้างต้นนอกจากถูกนำเสนอด้วยภาพแทนของภุตผีแล้ว ยังถูกส้ำทับเน้นย้ำด้วยการนำเสนอนิมิตร้ายด้วยภาพสัตว์อวมงคลหรือมีความผิดปกติอีกด้วย คือ ช้างและม้าศึกตื่นตระหนก หน้าของราชสีห์กลายเป็นหน้าลา และนกแรงแก บินวนเวียนภายในทัพ ดังว่า “กาแรงบินว่อนร่อนมา” ซึ่งเมื่อกุมภกรรณออกรบก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้และต้องเสียชีวิต

7. บทสรุปและอภิปรายผล

นิมิตร้ายในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือเครื่องหมายแสดงว่าจะเกิดเรื่องร้าย สามารถปรากฏได้ 2 รูปแบบ คือ รูปแบบความจริง และรูปแบบความฝัน กล่าวคือ 1) รูปแบบความจริง สามารถรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสหรืออายตนะ พบการรับรู้นิมิตร้ายเพียง 4 ทาง คือ รับรู้ทางตาด้วยการมองเห็นภาพ ทางหูด้วยการได้ยินเสียง ทางกายด้วยการสัมผัส และทางใจด้วยความรู้สึก ไม่พบการรับรู้นิมิตร้ายทางจมูกด้วยกลิ่น และทางลิ้นด้วยรสชาติ แต่จากการศึกษาวรรณคดีสมัยอยุธยาพบการรับรู้นิมิตร้ายด้วยรสชาติ ปรากฏในวรรณคดีเรื่องเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ดังว่า “ผลหมากรากไม้จะถอยรส” หมายถึงรสชาติของผลไม้เปลี่ยนแปลงไปจากปกติ 2) รูปแบบความฝัน รับรู้นิมิตด้วยการฝันเท่านั้น ซึ่งงานวิจัยทางวรรณคดีไทยมักศึกษาการเกิดนิมิตเพียงรูปแบบนี้

การศึกษานิมิตในวรรณคดีไทย จึงเป็นการต่อยอดงานวิจัยที่ศึกษาไว้เฉพาะเรื่องความฝัน ด้วยเหตุนี้การศึกษานิมิตร้ายในวรรณคดีรัตนโกสินทร์จึงทำให้เห็นภาพนิมิตร้ายชัดเจนขึ้นทั้งในรูปแบบความจริง และรูปแบบความฝัน พบว่าการเกิดนิมิตร้ายในรูปแบบความจริง สามารถสร้างการรับรู้ได้หลายลักษณะ คือ ด้วยรูป ด้วยเสียง ด้วยโผฏฐัพพะ และด้วยความรู้สึก แต่ความฝันรับรู้ได้เพียงทางเดียวเท่านั้น

เมื่อนำผลการศึกษาเรื่องนิมิตร้ายมาเปรียบเทียบกับเรื่องความฝันร้าย พบว่า การเกิดนิมิตคือกลางบอกเหตุ จำแนกเป็นกลางดี และกลางร้าย แต่งานวิจัยของ พวงพยอม ยลถนนอม (2537, น. 321) จำแนกความฝันในวรรณคดีไว้ 3 ประเภท คือ “ฝันดี ฝันร้าย และฝันทั้งดีและร้าย” เมื่อพิจารณาความฝันในฐานะกลางบอกเหตุ ลักษณะฝันทั้งดีและร้ายควรจัดอยู่ในอย่างใดอย่างหนึ่ง อาทิ หากฝันว่าตกอยู่ในอันตรายแต่มีผู้มาช่วยเหลือ อาจจัดอยู่ในลักษณะฝันดี เพราะมีผู้มาช่วยเหลือให้พ้นอันตราย สอดคล้องกับ ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต (2549, น. 801-802) ที่ได้แบ่งประเภทความฝันในวรรณคดีไทยไว้เป็น 2 ประเภท คือ ความฝันบอกเหตุดี และความฝันบอกเหตุร้าย

การสื่อความหมายผ่านนิมิต มีการศึกษาเฉพาะในรูปแบบความฝันที่มีการสื่อความหมายตรงไปตรงมาโดยไม่ต้องตีความ และการสื่อผ่านสัญลักษณ์ที่มองเห็นในความฝัน (ชลดา เรื่องรักซ์ลิขิต, 2549, น. 815) เมื่อเทียบกับการศึกษานิมิตร้ายครั้งนี้ การเกิดนิมิตที่มีความหมายตรงไปตรงมาพบจำนวนน้อย ส่วนใหญ่เป็นการแสดงนิมิตร้ายผ่านสัญลักษณ์ อาทิ เห็นฉัตรหัก ฟ้าผ่าราซรด ได้ยินเสียงพลให้ร้องเหมือนเสียงร้องไห้ ตาเขม่น ใจกระวนกระวาย หรือฝันว่าถูกทำร้าย สอดคล้องกับ จันทรศรี นิตยฤกษ์ (2543, น. 96) ศึกษาความฝันลงบอกเหตุสำคัญในเรื่องขุนช้างขุนแผนนำเสนอว่า “ลักษณะการฝันมีเหตุการณ์ 2 ลักษณะ คือเป็นเหตุการณ์สัญลักษณ์ เป็นต้นว่า ฝันหัก หมายถึงผู้ใกล้ชิดจะตาย ได้ดอกบัว หมายถึง จะได้คู่ อีกลักษณะหนึ่งซึ่งปรากฏน้อยกว่าลักษณะแรก คือฝันเห็นบุคคลหรือเหตุการณ์จริง ๆ”

ภาพนิมิตร้ายที่นำเสนอเกี่ยวกับร่างกายมนุษย์พบทั้งในรูปแบบความจริงและรูปแบบความฝัน แสดงให้เห็นว่าเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่ใช้สื่อความหมาย ดังที่พวงพยอม ยลถนนอม (2537, น. 322) กล่าวถึงอวัยวะที่เป็นสัญลักษณ์จากความฝันในวรรณคดีไทย ว่า “หัวใจ ไล่ อวัยวะทั้งหมด ศีรษะ ดวงตา ฟัน แขนและมือ หมายถึงบุคคลที่รักหรือผู้ฝันเอง เลือด หมายถึงเคราะห์ร้ายถึงตาย” สอดคล้องกับชลดา เรื่องรักซ์ลิขิต (2549, น. 815) กล่าวถึงสัญลักษณ์ที่ปรากฏในร่างกายมนุษย์ว่า “สัญลักษณ์ที่ปรากฏเป็นภาพอวัยวะในร่างกาย มีทั้งที่เป็นแขนขา ร่างกาย ลำไส้ ดวงตา หรือหัวใจ ที่เป็นแขนขา หมายถึงญาติพี่น้อง ที่เป็นร่างกาย หมายถึงตนเอง ดวงตาหมายถึงบุคคลอันเป็นที่รักซึ่งอาจเป็นคู่ครองหรือลูกก็ได้ ในความฝันของอิเหนาดวงตาหมายถึงคู่ครองคือนางบุษบา” ส่วน จริยา สมประสงค์ (2559, น. 35) ก็กล่าวถึงความฝันและการตีความความหมายเกี่ยวกับร่างกายว่า “จัดอยู่ในกลุ่มเรื่องอื่น ๆ อาทิ ฝันว่าฟันหัก ฝันว่าร้องไห้” สอดคล้องกับการศึกษาครั้งนี้ที่การนำเสนอนิมิตร้ายเกี่ยวกับร่างกายต้องเป็นเหตุการณ์ที่ได้รับบาดเจ็บหรือสูญเสียบางอวัยวะไป พบทั้งในรูปแบบความฝัน ดังที่มีการศึกษาเรื่องฝันร้ายไว้แล้ว อาทิ นางมัทรีฝันว่ามีชายกำยำมาตัดแขน คิ้วดวงตาและคิ้วเอาหัวใจไป

หรือนางทองประศรีฝันว่าพินหัก ส่วนนิมิตร้ายในรูปแบบความจริง พบจากการวิจัยครั้งนี้ อาทิ นางมณฑิมาองไม่เห็นเศียรและแขนทั้งสองข้างของทศกัณฐ์ หรือทำวิรุณมาศเซล้มลงขณะเตรียมไปรบ

จากการเปรียบเทียบผลการศึกษาเรื่องนิมิตร้ายกับงานศึกษาเกี่ยวกับเรื่องความฝันร้ายข้างต้น ผลการศึกษามีความคล้ายคลึงกันทั้งในเรื่องการสื่อความหมายที่มักใช้สัญลักษณ์ต้องตีความ และสัญลักษณ์ที่พบมักเกี่ยวกับร่างกาย ทั้งนี้เพราะฝันร้ายเป็นเพียงรูปแบบหนึ่งของการเกิดนิมิตร้าย การศึกษาเรื่องนิมิตร้ายจึงครอบคลุมเรื่องฝันร้ายด้วย แต่สิ่งที่ไม่ปรากฏในงานศึกษาเกี่ยวกับความฝัน คือ ความหลากหลายของการรับรู้นิมิตร้ายในรูปแบบความจริงหรือยามที่ตัวละครตื่น และการนำเสนอนิมิตร้ายในวรรณคดี

การนำเสนอนิมิตร้ายในวรรณคดีผ่านตัวละครปรากฏสองลักษณะคือ ตัวละครที่เกิดนิมิตร้ายได้เกิดเรื่องร้ายขึ้นกับตนเอง และตัวละครที่เกิดนิมิตร้ายได้เกิดเรื่องร้ายขึ้นกับบุคคลใกล้ชิด ซึ่งก็สามารถนำเสนอนิมิตร้ายโดยเลือกเฉพาะรูปแบบความจริงคือการรับรู้ยามตื่น หรือรูปแบบความฝันด้วยการฝันร้ายอย่างใดอย่างหนึ่ง และสามารถนำเสนอนิมิตร้ายทั้งสองรูปแบบควบคู่กันได้

สำหรับนิมิตร้ายรูปแบบความจริงที่ตัวละครรับรู้ยามตื่น ก็ยังสามารถสร้างสรรค์ให้รับรู้นิมิตหลายประเภทสัมผัสพร้อมกัน อาทิ ทั้งเห็นภาพและได้ยินเสียง ทั้งนี้เพื่อเป็นการขับเน้นเรื่องร้ายที่จะขึ้นว่ามีความร้ายแรง หรือบ่งเน้นว่าต้องเกิดเรื่องร้ายขึ้นอย่างแน่นอน

ภาพนิมิตร้ายถูกนำเสนอผ่านปรากฏการณ์ธรรมชาติอวมงคล มนุษย์ที่ถูกทำร้าย สัตว์อวมงคล และภูตผี เพื่อสื่อว่าจะเกิดเรื่องร้ายขึ้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับนิมิตดี หรือศุภนิมิตพบว่ายังคงใช้ภาพแทนด้วยพื้นฐานสัญลักษณ์เดียวกัน แต่สื่อความหมายตรงข้ามกันจากอวมงคลเป็นมงคล กล่าวคือการนำเสนอภาพนิมิตดีผ่านปรากฏการณ์ธรรมชาติมงคล อาทิ ในวรรณคดีเรื่องอิเหนา ตอนประหม่อมสุหรืกำลังจะให้กำเนิดอิเหนา เกิดเหตุการณ์ฟ้าผ่าเสียงกึกก้อง แต่สายฟ้านั้นไม่ได้ทำอันตรายต่อสิ่งใด โหราได้ทำนายว่า “เพราะอานุภาพพระไอรส ให้ปรากฏแก่

โลกทั้งหลาย” (อิเหนา, 2557, น. 54) แสดงให้เห็นบุญญาธิการของอิเหนา ภาพนิมิตดีผ่านมนุษย์ที่ไม่ถูกทำร้าย อาทิ ในวรรณคดีเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ตอนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชสู้บิณนิมิตว่า พระองค์สู้กับพระเจ้าที่มาพร้อมกับ กระแสน้ำที่ไหลหลาก พระองค์ใช้ดาบฟันพระเจ้าจนตายด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ โหราได้ทำนายว่าเป็นนิมิตมงคลแสดงถึงบุญบารมีจะมีชัยชนะในการศึก ดังว่า “พระเจ้ากษัตริย์ยศได้ ตั้งทำไวไฟฝน” (ลิลิตตะเลงพ่าย, 2543, น. 67) ภาพนิมิตดีผ่านสัตว์มงคล อาทิ ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี ตอนนางแก้วเกษราฝันว่า พญานาคมากระหวัดรัดไว้ ได้รับคำทำนายว่าจะได้คู่ครองที่วาสนารุ่งเรือง ดังว่า “แม้นงูร้ายฝ่ายคู่ภิรมยา วาสนาฟุ้งเฟื่องเรืองเจริญ” (พระอภัยมณี, 2558, น. 118) ภาพนิมิตดีผ่านเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อาทิ ในวรรณคดีเรื่องอุณรุท ตอนกำเนิด พระอุณรุทได้เกิดเหตุการณ์เหล่าเทพรักษาจัดมามาปรากฏกายไปรดดอกไม้ทิพย์ ให้เห็นเพื่อแสดงถึงบุญญาธิการของพระอุณรุท ดังว่า “ก็ไปรอยทิพบุพผาสุมามาลัย บันดาลสำแดงให้เห็นองค์” (บทละครเรื่องอุณรุท, 2545, น. 54)

นิมิตร้ายที่กวีนำเสนอผ่านตัวละครจึงมีความสำคัญต่อเนื้อหาวรรณคดี ที่ส่งผลให้ตัวละครนั้น ๆ ต้องประสบเรื่องร้ายกายภาคหน้า หรือบ่งชี้ถึงผลของการสู้รบ อีกทั้งยังส่งผลให้ผู้อ่านได้รู้เนื้อหาล่วงหน้าว่าจะเกิดเหตุร้ายขึ้น และเจ้าอารมณ์ผู้อ่านให้ชวนติดตามเหตุการณ์ สอดคล้องกับ ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต (2549, น. 817-818) กล่าวถึงบทบาทของความฝันในวรรณคดีไทยไว้ว่า “เป็นกลวิธี ในการดำเนินเรื่องที่เกริ่นนำไปให้ผู้อ่านรู้ล่วงหน้าว่าต่อไปจะมีเหตุการณ์สำคัญ อะไรเกิดขึ้นแก่ตัวละครที่ฝันหรือตัวละครตัวอื่นที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับผู้อ่าน เป็นวิธีการกระตุ้นความสนใจใคร่รู้ของคนอ่านให้ติดตามดูว่าเหตุการณ์ที่กำลังจะเกิดขึ้นนั้นจะเป็นจริงตามรายละเอียดที่ระบุไว้ในความฝันหรือในคำทำนายฝันนั้น ๆ มากน้อยเพียงใด เป็นการให้ความรู้และเพิ่มประสบการณ์แก่คนอ่านเรื่องความฝัน และการตีความ ให้ความสนุกสนานแก่ผู้อ่าน” นอกจากนี้การนำเสนอนิมิตร้าย ยังเป็นการดำเนินเรื่องเพื่อเจ้าอารมณ์สะท้อนใจต่อตัวละครที่เกิดเรื่องร้าย อาทิ วรรณคดีเรื่องมหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์ ตอนมัทรีฝันว่าถูกฟันควักดวงตา

และหัวใจ ได้สื่อถึงอารมณ์ความสูญเสียของมารดาที่ต้องเสียบุตรอันเป็นสิ่งรักยิ่ง ปานแก้วตาดวงใจ และเพื่อลงโทษตัวละครฝ่ายอธรรมว่าต้องได้รับผลร้ายหรือ ต้องเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ อาทิ วรรณคดีเรื่องสิงหนครภาพ ตอนนางเทพกษิณรามองไม่เห็นเศียรและแขนของท้าวเทพาสุราราชที่กำลังจะไปทำศึกกับสิงหนครภาพ

เมื่อนำการเกิดนิมิตร้ายรูปแบบความจริงในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นมาเปรียบเทียบกับอิทธิไทยโพธิบาทว์ (ใน*ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน* (2554) ใช้คำว่า อธิให้โพธิบาท) ที่กล่าวถึงนิมิตร้าย หรืออุบาทว์ลักษณะต่างๆ ดังที่ พิรภักดิ์ ศรีตุลา (2555, น. 26) ศึกษาเรื่องเทวดารักษาทิศในอาธิให้โพธิบาทว์ อธิบายว่า “เป็นการกล่าวถึงอุบาทว์ต่างๆ ที่เทวดารักษาทิศทั้ง 8 องค์เป็นผู้บันดาลให้เกิดขึ้นจากอำนาจ เรียกสิ่งที่ไม่ดีตามชื่อเทวดาว่า อุบาทว์พระอินทร์ อุบาทว์พระเพลิง อุบาทว์พระยม อุบาทว์พระนารายณ์ อุบาทว์พระพิรุณ อุบาทว์พระพาย อุบาทว์พระโสม และอุบาทว์พระไพศพ” ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่ปรากฏขึ้น สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเช่นกัน พบว่านิมิตร้ายในวรรณคดีมีความหลากหลายมากกว่า สอดคล้องกับนิมิตร้ายที่ปรากฏในอิทธิไทยโพธิบาทว์เพียงบางข้อ อาทิ ในเรื่องระเด่นลันได ตอนโคที่ท้าวประคูลีเลี้ยงไว้ตัวเมียกลับขึ้นขี่วัวตัวผู้ ตรงกับอุบาทว์พระอินทร์ ดังว่า “หนึ่งวัวตัวเมียขึ้นเคย ตัวผู้หวังเซย (คำว่า “เคย” ใน*ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน* (2554) เขียนว่า “เดอย”) เมถุนกวนกามกล” (*ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1*, 2545, น. 251) หรือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางวันทองได้ยินเสียงหนูอยู่ใต้เตียง และในเรื่องรำพันพิลาป ตอนสุนทรภู่ได้ยินเสียงหนูอยู่รอบตัว ตรงกับอุบาทว์พระเพลิง ดังว่า “หนึ่งหนูปมีได้กั้วเกรง แล่นเลี้ยวครั้นแครง แลร์จะจจรอบตน” (*ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1*, 2545, น. 252) ส่วนที่ไม่ปรากฏในอิทธิไทยโพธิบาทว์ อาทิ ในเรื่องรามเกียรติ์ ตอนนางมณฑิมาองไม่เห็นเศียรและแขนทั้งสองข้างของทศกัณฐ์ ในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ตอนลมพัดฉัตรหัก หรือในเรื่องลักษณะวงศ์ ตอนท้าววิรุณมาศเซล้มลงขณะเตรียมไปรบ ความแตกต่างจากอิทธิไทยโพธิบาทว์แสดงให้เห็นว่า นิมิตร้ายในอิทธิไทยโพธิบาทว์เป็นสิ่งที่สืบทอดความเชื่อจนเป็นที่ยอมรับปฏิบัติในฐานะตำรา

ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของตำราพิชัยสงคราม การกล่าวถึงนิมิตร้ายจึงจำกัดเฉพาะด้านการปกครอง การสงครามและถูกจำกัดในความสัมพันธ์แบบผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองเท่านั้น ส่วนนิมิตร้ายในวรรณคดีไทยมีความหลากหลายมากกว่าเนื่องจากเป็นสิ่งที่สืบทอดมาจากความเชื่อทั้งที่ปรากฏในตำรา และจากคติความเชื่อที่สั่งสมกันมาในฐานะส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต

เอกสารอ้างอิง

- จริยา สมประสงค์. (2559). เนื้อหาและความหมายของความฝัน สื่อสารผ่านวรรณกรรมไทยในอดีตและปัจจุบัน. *วารสารศรีนครินทรวิโรฒวิจัยและพัฒนา (สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์)*, 8(15), 30–42.
- จันทร์ศรี นิตยฤกษ์. (2543). ความฝันกลางบอกลเหตุสำคัญในเรื่องขุนช้างขุนแผน. *วารสารเผยแพร่วิชาการและงานวิจัย*, 9, 87–96.
- ชมนาด เสวีกุล. (2549). *ประวัติชีวิตและผลงานของสุนทรภู่*. กรุงเทพฯ: อำนวยสาส์น.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. (2549). ความฝันกับเหตุตีเหตุร้ายในวรรณคดีไทย. *วารสารราชบัณฑิตยสถาน*, 31(3), 799–819.
- ตำรวจไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1. (2545). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- นิทานคำกลอนสุนทรภู่. (2558). กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- นิราศหนองคาย และวรรณคดี 5 เรื่อง พระมเหศวรเถา อุณรุทร้อยเรื่อง หม่อมเป็ดสวรรค์ พระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และระเด่นลันได. (2562). นนทบุรี: ศรีปัญญา.
- บทละครนอก พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 (พิมพ์ครั้งที่ 10). (2545). กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ.
- บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เล่ม 1. (2540ก). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เล่ม 2. (2540ข). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เล่ม 3. (2540ค). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บทละครเรื่องอุณรุท. (2545). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน (พิมพ์ครั้งที่ 7). (2554). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ประชุมนิราศสุนทรภู่ (พิมพ์ครั้งที่ 8). (2555). กรุงเทพฯ: ยูเนี่ยน ศรีเอชเอ็น จำกัด.
- ปรัชญา ปานเกต. (2560). *ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย*. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 11). นนทบุรี: เอส อาร์ พริ้นติ้งแมสโปรดักส์.
- พระอภัยมณี. (2558). กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- วงพยอม ยถนอม. (2537). *ความฝันในวรรณคดีไทย* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, มหาสารคาม.

- พิรภัทร์ ศรีดีลา. (2555). เทวดารักษาทิศในอาถรรพ์ให้โพธิบาทว์. *วารสารมนุษยศาสตร์*, 19(1), 21–38.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2550). ลักษณะของวรรณคดีไทย. ใน *พัฒนาการวรรณคดีไทย* (น. 1–46) (พิมพ์ครั้งที่ 7). นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช.
- มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ 13 กัณฑ์ (พิมพ์ครั้งที่ 9). (2518). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิต พ.ศ. 2554*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ลิลิตตะเลงพ่าย (พิมพ์ครั้งที่ 3). (2543). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- วรรณ บัวเกิด และธิดา โมสิกรัตน์. (2550). *วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2394–2475*. ใน *พัฒนาการวรรณคดีไทย* (น. 329–421) (พิมพ์ครั้งที่ 7). นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช.
- สำนวน งามสุข. (2515). *เก๋ิดจากวรรณคดี*. พระนคร: แพร์พิทยา.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1. (2554ก). กรุงเทพฯ: เพชรกระวีต.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2. (2554ข). กรุงเทพฯ: เพชรกระวีต.
- อิเหนา (พิมพ์ครั้งที่ 17). (2557). กรุงเทพฯ: แสงดาว.